

Грицак Анатолій, Маєвська Анастасія, Герасимюк Костянтин
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті на основі аналізу теоретичних матеріалів проаналізовано дослідження проблем громадянського суспільства у вітчизняній та закордонній політичній думці.

Ключові слова: громадянське суспільство, мислитель, думка.

Виникнення та функціонування інститутів громадянського суспільства привертають увагу дослідників із давнини до сучасного періоду. Пояснюється це тим, що високорозвинене та функціональне громадянське суспільство сприяє формуванню правової держави, в якій гарантовані та ефективно забезпечуються права та свободи громадян.

Дослідження питань виникнення та розвитку громадянського суспільства сягають своїми коренями давніх часів і мали різну етимологію понять. Аналіз політичної думки зданого напрямку дозволяє сформулювати наступну періодизацію проблем держави та громадянського суспільства: початковий період (античність – XVI-XVII ст.); правовий період (XVII-XVIII ст.); інституційний період (XIX-пер. чверть XX ст.); сучасний період (20-ті рр. XX – поч. XXI ст.) [1; С.127]. Докладніше проаналізуємо особливості розуміння проблем наукової роботи у кожен із періодів.

Поняття «громадянське суспільство» започатковується в ідеї полісу Арістотеля /громадянське суспільство/, *societal civilis* Ціцерона та ідеях природного права. Громадянське і політичне, або держава були власне тотожними термінами. В цей період політичне включало усі найважливіші сфери життя суспільства: родину, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. Брати участь у політиці або бути громадянином зобов'язувало жити й діяти відповідно до законів, а також не завдавати шкоди іншим громадянам. Такий підхід зберігся майже до XVIII ст.

Німецький філософ І.Кант розумів поняття «громадянське суспільство» і «держава» як синоніми, але особливо чітко однаковість значення їх спостерігаємо у Ж.-Ж. Руссо, який започаткував ідею народного суверенітету і якомога ширшої демократії. За Ж.Руссо, законну силу має лише така система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Виходячи з цього він відхиляв представництво як таке, оскільки через це громадянин доручав свою волю іншій особі і позбавлявся права дійсного громадянина, а саме в ньому він вбачав або громадянського суспільства-держави.

Незважаючи на зазначений вище підхід, у цей час структувалося громадянське суспільство, формувалося усвідомлення відмінності між ним і державними інституціями. Відзначимо формування у цей період ідеології національної держави, яка прийшла на зміну роздробленості середньовічних держав. У XIV ст. у Європі починає пробуджуватися свідомість національної індивідуальності і, відповідно, народжуватися ідея національної держави, яку розробляли вчені та політики. Зокрема, видатні європейські вчені Ж. Боден, Т. Гоббс, Б. Спіноза розглядали державу як інститут, покликаний докорінно подолати природний стан. З цього погляду важливого значення набула розробка ідеї державного суверенітету замість положення, за яким кожен феодал вважав себе повновладним сувереном. На думку Ж.Бодена держава - це право суверенної влади над усіма членами суспільства і тим, що їм належить. Держава утворюється завдяки волі й бажанню окремих осіб. Громадянське суспільство, що утворилося на засадах такого договору, розглядалося як еквівалент державних законів [2; С.45].

Ж.Руссо вважав, що люди уклали договір, який міг би забезпечити «таку форму асоціації, яка б захищала й охороняла усією спільною силою особистість і майно кожного з членів асоціації і завдяки якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкоряється, проте, лише самому собі і залишається все-таки вільним, як і раніше». Як твердив Ж.Руссо, цю асоціацію, яку колись називали «Громадянською общиною, тепер називають Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою - у порівнянні з подібними до нього. Що ж до членів асоціації, то вони в сукупності називаються народом, а поодиноці називаються Громадянами, бо беруть участь у верховній владі; і підданими, бо підкоряються законам держави» [3]. Зокрема, концепція індивідуалізму, яку розробляли Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є та інші, висувала проблему свободи особистості як громадянина суспільства, який не залежить від держави. Тому, починаючи з другої половини XVIII ст. традиційну концепцію *societas civilis* почали переглядати. Цей напрям знайшов відображення у працях Дж. Локка, А. Фергюсона, С. Пуфендорфа, І. Канта та ін. Традиція, яку вони уособлюють, містила у собі визнання факту існування суспільства вже у природному стані. У разі ліквідації уряду суспільство зберігається, у ньому діють природні закони і права. Народ, який утворює суспільство, є сувереном, і хоча з утворенням держави суверенітет суспільства переходить до неї, вона не в змозі повністю поглинути суспільство. Крім

цього головною метою держави є захист суспільства. Тож держава приходить не на зміну суспільству, а покликана керувати ним. Ця ідея міститься у працях шотландського вченого середини XVIII ст. А. Фергюсона.

Поступово різниця між громадянським суспільством і державою перетворюється в аргумент проти статус-кво, який проймається ідеями майбутнього упорядкування, що покликане забезпечити соціальну рівність, громадянські свободи та обмежений конституційний уряд. Зокрема, у працях Т. Спенса, програмному документі Великої французької революції «Декларації прав людини і громадянина» тема «Громадянське суспільство проти держави» набуває революційного змісту. Найрадикальнішу концепцію громадянського суспільства сформулював один із провідних ідеологів американської буржуазної революції Т.Пейн. Протиставляючи громадянське суспільство державі, він вважає державу необхідним злом: якщо воно менше, то це краще для суспільства. Тому влада держави має бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивіду безпосередньо властиве прагнення до суспільства. Ця природна соціальність і сприяє укладанню стосунків мирної конкуренції між індивідами, які засновуються завдяки взаємним інтересам, тощо. Зрілість громадянського суспільства краще регулює власні справи і має невелику потребу в уряді.

Пізніше концепція, яку розробляли А. де Токвіль, Дж.С.Мілль та ін., виходила з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою дійсно демократичної соціальної і політичної системи, у якій виробнича власність, статус і перевага щодо прийняття рішень не підкоряються приватній сфері [4]. Окремі науковці XIX ст. розглядали надто велику свободу громадянського суспільства як чинник поляризації суспільного життя та інтенсифікації конфліктів і, відповідно, закликали до більш жорсткого державного регулювання і контролю. Тема «держава проти громадянського суспільства» досліджена також у працях І. Бентама, Ж. Сімонді та ін. і набуває завершеної форми у Штейна і Гегеля.

Гегель вважав, що надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до придушення інших його елементів. Лише верховна публічна влада в особі конституційної держави може ефективно справлятися з наявною у ньому несправедливістю й синтезувати конкретні інтереси в універсальну політичну спільність. Виходячи з цього Гегель піддавав критиці сучасну теорію природного права за те, що вона зміщує громадянське суспільство і державу, за те, що розглядає державу як партнера її підданих, тим самим піддаючи сумніву

«абсолютний божественний принцип держави». Хоча Гегель і виступав проти ліквідації поділу між громадянським суспільством і державою, ясно, що міру свободи громадянського суспільства від держави неможливо зафіксувати чітко за допомогою будь-яких правил. Нарешті, вважав Гегель, відносини між громадянським суспільством і державою можна визначити з погляду політичної раціональності, переваг і недоліків обмеження самостійності, абстрактної свободи і конкурентного плюралізму громадянського суспільства на користь універсальних державних прерогатив. «Якщо змішують сутність держави з громадянським суспільством і вбачають її призначення у забезпеченні й захисті власності та особистої свободи, - писав Гегель, то інтерес одиничних людей як таких виявляється останньою метою, заради якої вони об'єднані, а із цього випливає також, що залежно від свого бажання можна бути і не бути членом держави. Проте насправді відношення держави до індивіда зовсім інше; оскільки воно є об'єктивний дух, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною і моральністю лише настільки, наскільки він є членом держави» [5].

Сен-Сімон у наукових розробках зауважує на тому, що суспільство має двох ворогів, яких однаково ненавидить, - анархію і деспотизм. Громадянське суспільство, сутність якого досить чітко сформулював Гегель, виступає передусім як така зрілість соціальних зв'язків, яка виключає обидві ці крайності. У своєму аналізі громадянського суспільства філософ виходив з двох фундаментальних засад: індивіди керуються лише своїми приватними інтересами; між ними утворюється такий суспільний зв'язок, завдяки якому один залежить від одного. Під власне громадянським суспільством Гегель розумів економічну структуру буржуазних відносин. Важливо пам'ятати, що у німецькій мові термін громадянське суспільство має два значення. Bürger - це і громадянин, і буржуа. Як приватновласницька соціальна структура, громадянське суспільство є системою ринкових відносин, у якій необхідність прокладав собі шлях через конкуренцію та інші некеровані адміністративною владою процеси [6]. Термін «громадянське» – не лише прикметник до терміна «суспільство». «Громадянське» можливе лише за умов активного виявлення творчих здібностей особистості в усіх сферах соціальних зв'язків. Між цими поняттями не можна ставити знак рівності. Поняття «громадянське» вужче, ніж поняття «суспільство» і виникло воно значно пізніше.

Проблема громадянського суспільства розглядалася і класиками марксизму. К.Маркс розумів громадянське суспільство як історичний феномен, як результат історичного розвитку. Він уважав, що гарантоване

державою громадянське суспільство не пристосовується до одвічних законів природи. Його становлять історично детерміновані утворення, які характеризуються особливими формами і відносинами виробництва, класового поділу і класової боротьби, які захищаються відповідними політико-правовими механізмами. До того ж саме громадянське суспільство породжує пролетаріат - могильщика буржуазного суспільства, яке й породило громадянське суспільство. Аналізуючи дану проблему головним чином на засадах способу виробництва, К.Маркс, однак, не приділяв належної уваги деяким елементам громадянського суспільства: домашні господарства, добровільні асоціації, засоби масової інформації, школи, лікарні тощо. Він також не приділяв уваги професійним організаціям інженерів, лікарів, юристів, архітекторів, які з'явилися у XVIII ст. [7] У марксистській теорії громадянське суспільство виражає приватний інтерес, воно належить до матеріальної сфери, а держава є надбудовою. Завершена політична держава, як писав К.Маркс, за своєю сутністю є родовим життям людини, на протиположності його матеріальному життю [5].

Класичний марксизм передбачав зняття перепон між державою і громадянським суспільством завдяки відмиранню держави і, відповідно, права. Йшлося про побудову комуністичного суспільства без держави, тому майбутні відносини між державою і громадянським суспільством втрачали сенс. А там, де немає держави, немає, відповідно, правових відносин і правових інститутів, а також і прав взагалі. Хоча К.Маркс і розумів, що у виробничій сфері люди не можуть повністю подолати необхідність, він передбачав також повне відокремлення управління речами від управління людьми. Необхідність можна було віднести лише до першої сфери, договірна система має сенс лише за умов товарного виробництва і наявності інтересів, що конфліктують. Де немає товарного виробництва, там відсутні конфліктуючі інтереси, відповідно й зникає необхідність у договірних принципах. К.Маркс мріяв про майбутнє суспільство не лише без панування, а й без влади. Де відсутня влада, там немає потреби в управлінні, таким чином втрачає сенс правління народу, тобто демократія. Звідси - природність того, що зі скасуванням старої державної машини В.Ленін взагалі не вживав понять «громадянське суспільство» і «правова держава». Передбачалося, що людство отримає свободу завдяки знищенню класових відмінностей та наступному подоланню різниці між громадянським суспільством і державою, а також досягненню координації та поєднанню особистого і колективного існування. Як результат, в умовах «реального соціалізму» держава, якій надавалися права виразника гаранту загальних

інтересів, повністю поглинула усе суспільство. Тому із радянського суспільствознавства взагалі зникло поняття «громадянське суспільство» [8].

Серед теоретиків-марксистів лише А.Грамші досліджував проблему громадянського суспільства, хоча і його власні думки відносно цього поняття мали різне тлумачення. А.Грамші вважав, що місце громадянського суспільства - між економічною структурою і державою. Він відкинув дихотомічний погляд, за яким держава протиставляється громадянському суспільству, а останнє розглядається як таке, що не входить у державу і публічну сферу. Досліджуючи цю проблему, А.Грамші вважав, що громадянське суспільство належить до сфери надбудови, охоплює собою не всі матеріальні відносини, а лише ідеолого-культурні. Щоправда, положення, що їх висунув Грамші, не набули у нього подальшого розвитку. Громадянське суспільство є базисом держави, оскільки виступає зачинателем необхідних змін у ній. Його ніде не зафіксовано у будь-яких інституціональних формах, воно не існує у завершеному стані, його також не можна впровадити конституцією, іншими законами або побудувати у прямому значенні цього слова. До громадянського суспільства можна лише йти свідомо обраним шляхом історичного розвитку. Неможливо також вважати за аксіому його теорію. Вона була б надто багатомірною, бо кожна з існуючих концепцій громадянського суспільства обіймає складний комплекс проблем, включає відкриття відомих політичних мислителів, а також ще не розв'язані проблеми. Тому ми й намагалися розглядати теорію громадянського суспільства в її історичному розвитку [9; С.30].

Значний внесок у дослідження поняття «громадянське суспільство» здійснив Е.Кант. На думку філософа, громадянське суспільство базується на основоположних принципах: свобода члена суспільства як людини; рівність його як підданого з іншими; самостійність кожного члена суспільства як громадянина [10; С.34].

Отже, громадянське суспільство, що формувалося від XVII ст. і до першої половини XIX ст., на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку з проблем, які були визнані загальнозначимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації.

У ХХ ст. дослідженню питань громадянського суспільства присвятили свої праці С. Алексеев, О. Бандурка, С. Боголюбов, В. Варивдін, Г. Гавриленко, К. Гаджиєв, І. Кравченко, Г. Манов, С. Перегудов, І. Шапиро, В. Шинкарук та ін.

Характеризуючи вітчизняну філософію та політико-правову думку, ідея громадянського суспільства не була провідною, але погляди на досліджувану проблематику та окремі традиції інститутів громадянського суспільства мали місце. Відсутність концептуальних теоретичних розробок пояснюється тим, що для українського народу більш затребуваною була державотворча ідея, яка дала б змогу створити українському народові власну державу, і лише в умовах власної держави набували б актуальності ідеї й концепції подальшого суспільного розвитку. До основних традицій громадянського суспільства, що історично характерні для України, на думку автора, належать традиції самоорганізації громадян, наявність приватної власності, що з'явилася після відміни кріпосного права, демократизм, свобода, рівність та справедливість [11].

Кардинально змінилася ситуація в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. Зокрема, поняття «громадянське суспільство» стало одним з найуживаніших понять у промовах і працях як практиків, так і теоретиків політичного процесу. Зростання числа наукових публікацій (монографій, книг і статей у фахових виданнях з філософії, політології, соціології, юриспруденції та ін.) за роки незалежності нашої країни однозначно свідчить про непідробний інтерес учених і громадськості до проблеми формування в Україні інститутів громадянського суспільства, їх місця та ролі в механізмі реалізації прав і свобод людини та громадянина. Але процес формування громадянського суспільства вимагає постійного моніторингу його стану, виявлення проблем, що ускладнюють процес його розбудови, та пропонування шляхів подолання труднощів, які виникають.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: Парламентське видавництво, 2006. 412 с.
2. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации. Политология вчера и сегодня. Вып. 3. М., 1991. 432 с.
3. Авер'янов В.Б. Державне управління: теорія і практика / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. К.: Юрінком Інтер, 1998. 431 с.
4. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. К.: Всесвіт, 1999. 590 с.
5. Барков В.Ю., Розова Т.В. Громадянське суспільство як чинник

- євроінтеграції України. Український соціум: колективна монографія / за ред. В.С. Крисаченка. К.: Знання України, 2005. С. 645-650.
6. Арато Э., Коген Дж.. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества. Политическая мысль. 1996. № 1.
 7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т.3. М.: Издательство политической литературы, 1955. 650 с.
 8. Нерсисянц В.С. На путях к праву: от социализма к постсоциализму. Советское государство и право. 1991. №2. С. 61-69.
 9. Новак–Каляєва Л.М. Сучасні тенденції до конвергенції в концепціях державного управління. Вісн. НАДУ при Презид. України. 2013. № 1. С.29–41.
 10. Івченко О.Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності. К.: Знання України, 2013. 379 с.
 11. Кваша О. Інформування про реформи не менш значиме за самі реформи. НДО–Інформ. 2017. № 1(53). С. 5–6.

Сацюк Іванна

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У даній статті розкриваються територіальні основи організації місцевої публічної влади та основні засади територіального устрою України.

Ключові слова: територія, Конституція України, державна єдність, організація.

Модель територіальної організації влади в Україні реалізується через систему «політичного та економічного двовладдя»: діють призначені з центру місцеві державні адміністрації й обрані населенням органи та посадові особи місцевого самоврядування. Фактично штучно створено соціально непросту ситуацію конкуренції, коли обидві структури змагаються за і без того обмежені фінансові та інші матеріальні ресурси, а також за контроль над власністю. Незважаючи на те, що така ситуація є одним із чинників, які призвели до загострення в Україні політичної, соціальної та економічної кризи, законодавець не поспішає поставити крапку у проведенні децентралізації.

Чинна в Україні модель місцевого самоврядування унеможливорює реалізацію багатьох принципів місцевого самоврядування, вироблених практикою західноєвропейських держав (зокрема таких, як субсидіарність; самостійність у вирішенні питань, віднесених до відання місцевого самоврядування; свобода ініціативи в межах закону). Це підтверджує тезу